

Łukasz Wirkus

Uniwersytet Gdański [lukasz.wirkus@ug.edu.pl]

Struktura rodziny a proces niedostosowania społecznego nieletnich

Abstrakt: W artykule zaprezentowano wyniki badań dotyczących funkcjonowania adolescentów z rodzin pełnych i rozbitych oraz przedstawiono ich związek z wybranymi symptomami demoralizacji. Dokonano przeglądu badań międzynarodowych na temat zależności pomiędzy niedostosowaniem społecznym a sytuacją i strukturą rodziny oraz przedstawiono dotychczasowe ustalenia empiryczne w tym temacie. Podjęte rozważania pokazują jednoznacznie, że efektywna prewencja niedostosowania społecznego jest ściśle związana ze strategią systemowego wsparcia rodziny przy aktywnym współuczestnictwie sądu rodzinnego i kuratorskiej służby sądowej.

Słowa kluczowe: struktura rodziny, niedostosowanie społeczne, nieletni, demoralizacja, kuratorzy sądowi.

Wprowadzenie

Kuratorzy sądowi w swojej pracy często stają się świadkami ludzkich tragedii, regularnie zagłębiają się w zawiłe historie przedstawiane przez uczestników postępowań sądowych i prawdopodobnie, jak żadna inna formacja, poddają szczegółowej analizie doświadczenia życiowe jednostki – dorosłego i dziecka, na potrzeby działalności orzeczniczej wymiaru sprawiedliwości. Specyfika pracy kuratora sądowego to przede wszystkim relacje z podopiecznymi. Ich złożoność przejawia się w tym, że kurator z jednej strony pełni funkcję urzędnika państwowego i jego zadaniem jest kontrola realizacji zobowiązań nałożonych przez sąd. Staje się zatem

narzędziem weryfikacji wykonywania postanowienia sądu. Ale jednocześnie „[...] kurator jest również wychowawcą, pedagogiem resocjalizacyjnym, który powinien dbać o rozwój i powrót do prawidłowego społecznego funkcjonowania osób, nad którymi sprawuje nadzór lub dozór, a także nad ich najbliższym środowiskiem. Jest on w tym aspekcie swoistym kreatorem zmian nie tylko osobowych, lecz często także środowiskowych, ponieważ pracuje zazwyczaj w miejscu przebywania, zamieszkania podopiecznego” (Babicka-Wirkus 2019, s. 103–104). Jednocześnie pojawia się pytanie czy kuratorzy są odpowiednio przygotowani do podejmowania trudu pracy ze współczesną rodziną i jaka wiedza jest im niezbędna, by zatrzymać różnego rodzaju negatywne procesy w niej zachodzące?

Współczesna rodzina stała się frontem wielu starć obejmujących zagadnienia światopoglądowe a także wkraczających w podstawowe prawa człowieka i dziecka. Coraz bardziej palące staje się pytanie o ramy definicyjne współczesnej rodziny, która znacznie wykracza poza definicję rodziny nuklearnej (Szlendak 2012).

Tradycyjnym zadaniem rodziny było dotychczas „wypełniać różnorodne funkcje opiekuńcze, rozwojowe, edukacyjne, socjalizacyjne i emocjonalne”, na kanwie których realizacja funkcji rodzicielskich „tworzy korzystne środowisko wychowawcze, opiekuńcze i socjalizacyjne dla dziecka, w którym optymalnie następuje rozwój cech osobowości, kształtują się wartości i normy przyjęte w społeczeństwie” (Cudak 2008, s. 7). Współczesna rodzina, pomimo tak sformułowanej roli, doświadcza licznych zmian i trawiona jest przez różne palące problemy związane z sytuacją demograficzną (GUS 2018) i aktualnymi przeobrażeniami społecznymi (Adamski 2002; Wirkus 2019).

Rodzinę uważa się bowiem jako środowisko społeczne o podstawowym znaczeniu, które wpływa na zachowanie każdej jednostki, a dzieci funkcjonujące w różnych strukturach rodzinnych doświadczają wielu form monitorowania, nadzoru rodzicielskiego, zaangażowania emocjonalnego i stylów przywiązania. Te czynniki mogą również odgrywać rolę w ustalaniu dlaczego adolescenci są zagrożeni niedostosowaniem społecznym i zwracają się ku przestępczości (Hoeve i in. 2009). Beata Czarnecka-Działuk i Katarzyna Drapała (2015, s. 320–321) przytaczają katalog zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży wskazanych przez praktyków (sędziowie z sądów rodzinnych, funkcjonariusze Policji, pedagodzy szkolni oraz kuratorzy sądowi) zajmujących się na co dzień problemem demoralizacji. Wskazywali oni najczęściej na jej przejawy w postaci: używania substancji psychoaktywnych (alkohol, narkotyki, dopalacze, nikotyna), wagarów, bójek, kradzieży, pobić, niszczenia mienia, nieposłuszeństwa wobec rodziców, cyberbullyingu, używaniu wulgaryzmów, przejawiania agresji psychicznej i fizycznej, ucieczek z domu/placówki, przeszkadzania w trakcie zajęć szkolnych. Wskazane symptomy demoralizacji pokrywają się z opisywanymi w literaturze przedmiotu (Pytka 2000).

Złożoność problemów trawiących współczesne rodziny oraz dotyczących fenomenu niedostosowania społecznego odzwierciedla się również we wzroście limitu etatów w kurateli rodzinnej. Obecnie z rodzinami współpracuje ok. 2196

kuratorów rodzinnych, co stanowi ok. 43% kuratorów zawodowych. Kuratorzy zawodowi współpracowali z grupą ok. 18,5 tys. kuratorów społecznych i wspólnie prowadzili w 2019 r. łącznie aż 400 tys. spraw (Wacławiak 2020). Wskazane powody uzasadniają w moim przekonaniu potrzebę przyjrzenia się uwarunkowaniom funkcjonowania młodych ludzi wychowujących się w rodzinach rozbitych i zbadania potencjalnych związków z wybranymi symptomami demoralizacji.

Celem artykułu jest zweryfikowanie związku pomiędzy specyficzną sytuacją rodzinną (wywołaną rozwdem i samotnym rodzicielstwem) a występowaniem symptomów demoralizacji oraz próba zasygnalizowania obszarów problemowych, które mogą być udziałem kuratorów rodzinnych w związku z wykonywanymi zadaniami.

Struktura rodziny a niedostosowanie społeczne

Rodzina jest częścią struktur społecznych. Struktura rodziny obejmuje nie tylko liczbę członków rodziny (wielkość), ale także jakość zachodzących w niej relacji. Chociaż spotkamy się z wieloma różnicami i typologiami rodzin, mają one pewne cechy wspólne. Na przykład, rodziny pełnią ważne funkcje w społeczeństwie, wśród których wyróżniamy funkcje: socjalizacyjną, opiekuńczą, ochronną, wspierającą a także zapewniającą poczucie wspólnoty oraz stanowiącą przestrzeń do przemian (Patterson 2002, s. 233–246). Również funkcja wychowawcza jest naturalnie związana ze strukturą rodziny i jest przez nią w określony sposób determinowana (Wilk 2016, s. 74). Zbigniew Tysza proponuje szerszą interpretację, pisząc że „Struktury i procesy wewnątrzrodzinne, kultura behawioralna rodziny oraz świadomość »rodzinna« członków rodziny mogą w istotny sposób warunkować zewnątrzrodzinne układy (systemy) i procesy społeczne – układ mikrostrukturalny, mezostrukturalny i makrostrukturalny oraz społeczno-globalny, tworząc w sumie zbiór zmiennych niezależnych w stosunku do reszty świata społecznego. Z drugiej strony kształt i funkcjonowanie rodziny (czy raczej milionów rodzin) [...] zależy w istotny sposób od »reszty« świata społecznego” (Tysza 2003, s. 67).

Główny Urząd Statystyczny w opracowaniu *Sytuacja demograficzna Polski do 2018 roku. Tworzenie i rozpad rodzin*, podaje iż odnotowany w 2018 r. spadek liczby urodzeń potwierdza zmiany w dotychczasowych procesach ludnościowych skutkujące wkroczeniem Polski w okres kolejnego kryzysu demograficznego o dłuższym przebiegu, co wynika przede wszystkim z odkładania przez młodych ludzi na później decyzji o założeniu rodziny. W 2019 r. zawarto nieco ponad 183 tys. związków małżeńskich – spadek w stosunku do 2018 r. wyniósł ponad 9 tys. Według danych GUS obniżył się także współczynnik małżeństw i wyniósł 4,8‰ (w miastach i na wsi ukształtował się na tym samym poziomie). Z danych statystycznych wynika, że rozwiodło się ponad 65 tys. par małżeńskich, tj. o ponad 2 tys. więcej niż w 2018 r., a w przypadku kolejnych ok. 1,2 tys. małżeństw

orzeczono separację (o niespełna 0,1 tys. mniej niż rok wcześniej). GUS podał, że współczynnik rozwodów wyniósł 1,7%, a liczba rozwodów w miastach jest prawie 3-krotnie wyższa niż na wsi (GUS 2020). Rozwód jest dla dziecka zawsze traumatycznym przeżyciem i wiąże się nie tylko ze zmianami w dotychczasowym trybie życia, ale skutkuje także osłabieniem więzi rodzicielskich i podważa często dotychczas uznawane wartości i normy. Osoby, które doświadczyły rozwodu rodziców, mają trudności w nawiązaniu satysfakcjonujących relacji partnerskich, posiadają zaburzony obraz rodziny, często okazują dystans emocjonalny warunkowany lękiem czy nieadekwatne postrzeganie związku małżeńskiego (Czerederecka 2010).

Andrzej Bałandynowicz przytacza badania dotyczące wpływu rodziny na kształtowanie się zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży i umiejscawia je w kilku wyodrębnionych na podstawie analizy literatury obszarach problemowych: elementy rodzinne, paradygmat lekceważenia, paradygmat konfliktu, zachowania dewiacyjne i paradygmat zachowań, paradygmat zniszczenia, rodzinna interakcja, rodzicielstwo pozytywne, kontrola oraz rozwiązywanie problemów (Bałandynowicz 2001, s. 245–251). Słabsze wyniki w nauce, gorsza sytuacja zdrowotna, większe prawdopodobieństwo bezrobocia i uzależnienia od działań systemu pomocy społecznej, to często konsekwencja występujących dysfunkcji w rodzinie. Wardle (2000) opisując relacje pomiędzy rodziną a państwem, wskazał na szereg zagrożeń, które dotyczą współczesną rodzinę. Wśród nich wyróżnia: zaniedbania opiekuńczo-wychowawcze, przemoc w rodzinie, skoncentrowanie się na karierze zawodowej przez opiekunów, migrację zarobkową rodziców, bądź jednego z nich – najczęściej ojca.

Jak pokazują badania, głównymi czynnikami wpływającymi na przestępczość nieletnich jest struktura rodziny, która wyraża się w jej specyficznym typie i sytuacji, w której dziecko funkcjonuje (Apel, Kaukinen 2008; Price, Kunz 2003) oraz jakości relacji młodzieży z rodzicami (Leiber i in. 2009; Petts 2009). Badania prowadzone w minionych latach pokazały wyraźne tendencje w zmieniających się wzorach przestępczości nieletnich, która jest powiązana z różnorodnymi zjawiskami społecznymi (Kierkus i in. 2010). Młodzież obecnie wychowywana jest w różnych typach rodzin: od samotnych rodziców po rodziny patchworkowe, a środowiska rodzinne i społeczne mają znaczący wpływ na dobrostan psychiczny młodych ludzi (Wallman 2010). Przytaczane wyniki badań i wskazane związki z sytuacją społeczną są podobne do tych, które obserwujemy dzisiaj w Polsce. Raport pt. *Spotlight on Adolescent Health and well-being* opublikowany przez międzynarodową sieć badawczą HBSC (Health Behaviour in School-age Children)¹ pokazał, że samoocena, poziom zdrowia i zadowolenia z życia u polskich nastolatków pogarsza się wraz z wiekiem, a odczuwanie wsparcia ze strony rodziny spada z wiekiem u obu płci w każdej grupie wiekowej, zaś w wieku 15 lat deklaruje je

.....

¹ HBSC zgromadziło obszerne dane na temat zdrowia fizycznego, relacji społecznych i dobrego samopoczucia psychicznego 227 441 uczniów w wieku 11, 13 i 15 lat z 45 krajów Ameryki Północnej i Europy.

obecnie zaledwie 51% chłopców oraz 49% dziewcząt. Badania pokazują również, że sytuacja dotycząca deklarowanego wsparcia ze strony nauczycieli także pogarsza się wraz z wiekiem u obu płci (w wieku 15 lat zaledwie 31% chłopców oraz 21% dziewcząt odczuwa wsparcie wychowawców i daje to ostatnie miejsce w rankingu 44 krajów). Równie źle wygląda sytuacja z poziomem wsparcia ze strony rówieśników (IMID 2020). Najwyższa Izba Kontroli (NIK) alarmuje, że problemy zdrowia psychicznego narastają i są wynikiem wielu czynników (globalizacja, warunki społeczno-ekonomiczne, trudności w okresie dojrzewania, problemy życia rodzinnego – rozwód lub rozpad rodziny, relacje rodziców z dzieckiem – ich ograniczenie może powodować osamotnienie i zachowania autodestrukcyjne). NIK podała, że w Polsce 9 proc. dzieci i młodzieży poniżej 18 r. życia (ok. 630 tys.) wymaga pomocy w zakresie leczenia psychiatrycznego i psychologicznego. Z danych Komendy Głównej Policji na które powołuje się NIK, wynika że wśród nastolatków samobójstwa są drugą co do częstości przyczyną zgonów, a Polska znajduje się w czołówce Europy pod względem liczby samobójstw (NIK 2020). Dotychczasowe badania pokazują, że dzieci żyjące w innych niż tradycyjne środowiskach, są bardziej narażone na wiele różnych rodzajów przejawów niedostosowania społecznego (Price i Kunz 2003) w porównaniu do tych wychowujących się w tradycyjnym domu rodzinnym (Demuth, Brown 2004). Dzieci i młodzież funkcjonujące w tradycyjnych strukturach rodzinnych doświadczają też wielu form monitorowania, nadzoru rodzicielskiego oraz większego zaangażowania i przywiązania ze strony bliskich (Hoeve 2009). Czynniki te mogą również odgrywać ważną rolę w próbie wyjaśniania przyczyn podejmowania zachowań dewiacyjnych.

Istnieje wiele badań, które potwierdzają wpływ struktury rodziny na przestępczość. Price i Kunz (2003) przeprowadzili metaanalizę obejmującą 72 badania dotyczące zależności pomiędzy rozwodem w rodzinie a przestępczością nieletnich. Wyniki wskazały, że dzieci z rozwiedzionych domów prezentują wyższy wskaźnik przestępczości (wykroczenia, przestępstwa przeciwko osobie, kradzież rozbójnicza, używanie środków psychoaktywnych) w porównaniu do dzieci z rodzin pełnych, z wyjątkiem zjawiska spożywania alkoholu. Rozwód rodziców jest wymieniany jako stały predyktor przestępczości nieletnich oraz jest głównym determinantem ryzyka rozwoju zachowań przestępczych w dzieciństwie i w okresie dorastania (Burt i in. 2008, s. 1668–1677). Badania Van de Weijer i zespołu (2015, s. 89–108) ukazują, że dzieci z rodzin niepełnych są bardziej narażone na różnego rodzaju zagrożenia, które w przyszłości powiązane są z porzuceniem szkoły, bezrobociem oraz gorszym samopoczuciem psychicznym.

Niektórzy badacze kwestionują jednak związek przyczynowy między zjawiskiem niedostosowania społecznego a sytuacją rodzinną, wskazując że to cechy osobowościowe powszechnie występujące u dzieci z rozwiedzionych rodzin zwiększają ryzyko przestępczości (Guo i in. 2006). Burt, Barnes, McGue i Iacono (2008) postanowili zatem sprawdzić czy rozwód rodziców lub specyficzne cechy gene-

tyczne są przyczyną przestępczości. Badania obejmujące 610 rodzin adopcyjnych i biologicznych pokazały, że to doświadczenia związane z rozstaniem rodziców i kryzysem w rodzinie, a nie uwarunkowania genetyczne, determinują zależność między rozwodem rodziców a przestępczością nastolatków. Badania Burt i zespołu pokazuje, że przestępczość nieletnich nie jest dziedziczna, ale co istotne, może być powiązana z rozwodem.

W literaturze przedmiotu wskazuje się także na istnienie związku między niedostosowaniem nieletnich a trudnymi sytuacjami w rodzinie, które nie są spowodowane rozwodem (Apel, Kaukinen 2008; Demuth, Brown 2004). Jedna trzecia wszystkich dzieci to małoletni urodzeni przez niezamężne matki, a ponad połowa dzieci wychowywała się w rodzinie z rodzicem samotnie wychowującym dzieci (Demuth, Brown 2004). Struktury rodzinne są obecnie zróżnicowane nie tylko ze względu na wysoki odsetek rozwodów i rozprzestrzenianie się alternatywnych form życia rodzinnego, ale także z uwagi na rosnącą liczbę urodzeń pozamałżeńskich oraz wzrost związków kohabitacyjnych (Demuth, Brown 2004). UNICEF podaje, że w 2019 r. rozwiedzione małżeństwa mające dzieci stanowiły aż 56,8% wszystkich rozwiedzionych par w Polsce (UNICEF 2020).

Przeprowadzone dotychczas projekty badawcze (Apel, Kaukinen 2008; Kierkus 2010) dowodzą, że wychowywanie się w rodzinie, w której partnerzy funkcjonują w związku kohabitacyjnym może sprzyjać aktywności przestępczej nieletnich w porównaniu z sytuacją dorastania w rodzinie, w której rodzice są małżeństwem. Kolejnym ważnym czynnikiem sprzyjającym występowaniu przestępczości wśród adolescentów może być obecność lub nieobecność ojca w gospodarstwie domowym. Comanor i Phillips (2002) sformułowali wnioski, z których wynika, że jednym z ważniejszych czynników determinujących zjawisko przestępczości u adolescentów jest brak ojca w procesie opiekuńczo-wychowawczym.

Z niedostosowaniem społecznym dzieci i młodzieży oraz ze związanymi z nim problemami borykają się z społeczeństwa na całym świecie. W krajach rozwijających się problemy te są jeszcze bardziej dostrzegalne, a dokładne zrozumienie czynników ryzyka przestępczości nieletnich jest warunkiem wstępnym podjęcia środków zaradczych.

Znaczenie diagnozy środowiskowej w resocjalizacji nieletnich

Kuratorzy sądowi wykonując orzeczenia sądu rodzinnego, zmagają się również z systemowymi ograniczeniami, które uniemożliwiają satysfakcjonujące wykorzystanie warsztatu profesjonalnego. To niebezpieczeństwo zauważył M. Konopczyński, który ostrzega, że „współczesna pedagogika resocjalizacyjna w swojej warstwie teoretycznej traci na znaczeniu i jest »nieprzekładalna« na wymiary metodyczne realizowane w praktyce instytucjonalnej” (Konopczyński 2019, s. 7).

Kurator rodzinny realizuje zadania ustawowe między innymi poprzez „udzielanie podopiecznym pomocy w organizowaniu nauki, pracy i czasu wolnego w środowisku rodzinnym, ocenianie sytuacji środowiskowej małoletnich i nieletnich, nad którymi ustanowiono nadzór” (Ostrihanska, Greczuszkin 2000, s. 12).

Beata Górnicka (2016) prezentuje opinie kuratorów sądowych którzy wskazali, że znaczący wpływ na jakość pracy z dziećmi i młodzieżą ma ich sytuacja rodzinna (32,5%). Uczestniczący w badaniu kuratorzy wskazali, że ważną podstawą planowanych działań jest prawidłowe funkcjonowanie rodziny i dobra współpraca z rodzicami (podkreśliło to 20% z nich), a także zrozumienie przez bliskich problemu podopiecznego i aktywne wsparcie w procesie zmiany. Badania Kwadransa i jego zespołu pokazują spektrum sposobów pozyskiwania informacji przez kuratorów sądowych, wśród których kolejno występują: wywiad z uczestnikiem postępowania (ok. 94%), obserwacja (ponad 70%), wywiad w środowisku (ponad 50%), analiza akt sądowych (56,8%). 33% respondentów wspomaga stawianą diagnozę różnego rodzaju dokumentami (zaświadczenia lekarskie, karta leczenia szpitalnego, opinie poradni psychologiczno-pedagogicznej itp.). Jednocześnie autorzy badania wskazali, że tylko niecały procent kuratorów korzysta z wystandaryzowanych narzędzi diagnostycznych (Kwadrans 2019).

Wysocka (2018, s. 214) podkreśla, że jednym z podstawowych zadań kuratorów sądowych, „jest diagnozowanie podsądnych (diagnoza osobopoznawcza) i ich środowisk rodzinnych (diagnoza środowiskowa) dla potrzeb sądów, prokuratury, Policji i więziennictwa”. Wysocka (2018, s. 230) zaznacza, że obecnie dla kuratorów sądowych wyzwaniem stała się „zmiana strategii pokonywania ryzyka zagrożeń rozwojowych zmierzająca w kierunku odkrywania i wzmacniania potencjałów”. Autorka determinuje jej efektywność poprzez pogłębioną diagnozę zagrożeń rozwojowych i czynników podatności na zagrożenia, ale przede wszystkim czynników przed nimi chroniących, co wiąże się z identyfikacją zasobów jednostki i jej środowiska życia. Marek Konopczyński ujmuje w sposób holistyczny proces resocjalizacji, który jest konsekwencją prawidłowo postawionej diagnozy jako „wspieranie potencjałów rozwojowych osób nieprzystosowanych społecznie w celu przemiany ich tożsamości dewiacyjnej w tożsamość akceptowalną społecznie. Polega na równoczesnym uruchomieniu dwóch procesów: procesu rozwoju struktur poznawczych i twórczych wychowanków oraz procesu destygmatyzacji indywidualnej i społecznej w ramach zaprojektowanych oddziaływań metodycznych” (Konopczyński 2013, s. 9–11).

Organizacja badań

Projekt badawczy pt. *Funkcjonowanie młodzieży wychowującej się w rodzinach zrekonstruowanych. Perspektywa pedagogiczna, psychologiczna i socjologiczna* został zakończony w 2018 r. i dotyczył kilku nurtów problemowych określonych przez ze-

spół badawczy². Badania zostały przeprowadzone z paradygmacie ilościowym. W celu zgromadzenia materiału empirycznego zespół badawczy posłużył się autorskim kwestionariuszem ankiety i kilkoma narzędziami psychometrycznymi. Kwestionariusz ankiety składał się z 41 pytań z czego dwa pytania były metryczką³. W kwestionariuszu służącym zdiagnozowaniu jakości sytuacji rodzinnej respondentów m.in. przez pryzmat postaw rodzicielskich, funkcji rodziny i zakresu inicjacji ze środkami odurzającymi, znajdowały się pytania z kafeterią zamkniętą, otwartą i półotwartą. Respondenci uczestniczący w badaniach znajdowali się w przedziale wiekowym 16–24 lata. Analizę statystyczną przeprowadzono z wykorzystaniem narzędzia SPSS.

Grupę badawczą stanowiły 223 osoby uczące się w średniej wielkości miejscowości (do 100 tys. mieszkańców). Uczestnicy zostali podzieleni na osoby pochodzące z rodziny pełnych i rozbitych przez rozwód rodziców. Zróżnicowanie grupy badawczej ze względu na płeć prezentowało się następująco: 72% respondentów stanowiły kobiety, 28% – mężczyźni.

W niniejszym tekście zaprezentowany zostanie wycinek tych badań, który stanowił pole eksploracji analizy doświadczeń socjalizacyjnych młodych ludzi wychowujących się w rodzinach pełnych i rozbitych (poprzez rozwód). Celem dociekań badawczych była analiza związku zachodzącego między funkcjonowaniem psychospołecznym adolescentów z rodzin pełnych i rozbitych a ich doświadczeniami socjalizacyjnymi (sytuacja w rodzinie, stosunek do używek, symptomy demoralizacji). Ważnym elementem było także zbadanie czy młodzi ludzie z rodzin pełnych i rozbitych będą się różnić w zakresie subiektywnej oceny jakości relacji rodzinnych, czy aktywności w sferze używania środków psychoaktywnych.

Postawiono następujące pytania badawcze:

- Jaki związek zachodzi między typem rodziny respondentów a ich doświadczeniami socjalizacyjnymi?
- W jaki sposób wsparcie ze strony rodziców postrzegają adolescenty z rodzin rozbitych i pełnych?
- Czy istnieje związek pomiędzy typem rodziny a przejawianymi symptomami demoralizacji (wagary, używanie środków psychoaktywnych)?

Wyniki badań własnych

Istotną zmienną charakteryzującą grupę uczestników badań był typ rodziny, w której się wychowywali. Najliczniejszą grupę stanowiły osoby wychowujące się w rodzinie pełnej (73%). W rodzinie rozbitej przez rozwód funkcjonował co

.....

² W jego skład wchodził: Anna Babicka-Wirkus, Iwona Gumowska, Anna Koprowicz, Ewa Piotrowska, Łukasz Wirkus.

³ Metryczka nie była rozbudowana, ponieważ w innych narzędziach użytych we wspomnianym projekcie badawczym znajdowały się pytania dotyczące kwestii demograficznych.

trzeci uczestnik badania (uwzględniono sytuację, w której oboje rodzice biologiczni nadal uczestniczą w procesie wychowawczym – 9% uczestników; gdy są wychowywani tylko przez jednego rodzica, ponieważ drugi nie wykonuje władzy rodzicielskiej – 10 % lub funkcjonują w nowej rodzinie zrekonstruowanej – 8%). Stosunek uczestników badań z rodzin rozbitych do tych z rodzin pełnych jest związany z aktualną sytuacją demograficzną w kraju, co sygnalizowano już wcześniej w tekście.

Doniesienia z badań dotyczące związku pomiędzy funkcjonowaniem adolescentów a zjawiskiem niedostosowania społecznego dostarczają wielu ciekawych informacji. Demuth i Brown (2004) wskazali, że młodzież wychowywana przez samotnego rodzica przejawia więcej zachowań przestępczych niż młodzież z rodzin pełnych. Słabsze zależności pojawiają się jednak, gdy autorzy uwzględniają różne procesy rodzinne, takie jak zaangażowanie w proces wychowawczy i bliskość emocjonalną. Odpowiednie praktyki rodzicielskie zwiększają poziom kontroli społecznej, ponieważ adolescenti rzadziej popełniają czyny karalne i przejawiają różnego rodzaju zachowania dewiacyjne.

W wyniku analizy statystycznej przeprowadzonej na potrzeby badań ustalono, że występuje zależność między typem rodziny, w której wychowywał się respondent a postrzeganiem poziomu wsparcia emocjonalnego ze strony rodziców ($\chi^2 = 14,260$, $df = 2$, $p = 0,001$). Ponad 12% adolescentów przyznało, że w rodzinie rozbitej, w której się wychowywali nie doceniano ich osiągnięć. Tymczasem w rodzinie pełnej aż 82,2% uczestników potwierdzało otrzymywane wsparcie od bliskich. W badaniach poświęconych zależności pomiędzy sytuacją rodzinną a niedostosowaniem społecznym dzieci zidentyfikowano słabe umiejętności rodzicielskie, zaburzoną strukturę rodziny, konflikty rodzinne, przestępczość rodziców, samotne rodzicielstwo i wychowanie oparte na karaniu jako czynniki ryzyka sprzyjające wystąpieniu zjawiska przestępczości nieletnich (Wasserman, Seracini 2001). Rathinabalan i Naaraayan (2017) zidentyfikowały jeszcze zaawansowany wiek rodzica – ojca, problem aktywizacji zawodowej matki i samotne rodzicielstwo, jako istotne niezależne czynniki ryzyka niedostosowania społecznego wśród nieletnich. W innym badaniu poruszającym m.in. problematykę realizacji funkcji socjalizacyjno-wychowawczej i emocjonalno-ekspresyjnej w rodzinach pełnych i rozbitych (Wirkus, Babicka-Wirkus 2018), ustalono że występuje zależność między typem rodziny, w której wychowywał się respondent a atmosferą domową ($\chi^2 = 10,834$, $df = 2$, $p = 0,04$). Respondenci wychowujący się w rodzinach rozbitych prawie dwa i pół raza częściej niż badani pochodzący z rodzin pełnych, wskazują że panowała w nich atmosfera kłótni, nieporozumień i chaosu. Atmosfera w rodzinach pełnych została oceniona w zdecydowanej większości przypadków jako radosna, ciepła i wesoła.

Analiza wyników prezentowanych badań wykazała również, że występuje zależność między typem rodziny, w której wychowywał się respondent a odczuwanym poziomem wsparcia ze strony rodziców ($\chi^2 = 16,196$, $df = 2$, $p = 0,000$).

Respondenci wychowujący się w rodzinie pełnej, w 85,9% przypadków wskazywali, że czuli się rozumiani i akceptowani w swoich domach, a 12,1% uczestników badań z rodzin rozbitych podało, że nie otrzymywali tej formy wsparcia od bliskich. Interesujące jest występowanie zależności między typem rodziny, w której wychowywał się uczestnik badań, a postrzeganiem warunków bytowych ($\chi^2 = 8,228$, $df = 1$, $p = 0,004$). Adolescenci z rodzin pełnych wyrażali pozytywny stosunek do tej kwestii (87,2%), natomiast ci pochodzący z rodzin rozbitych wskazywali częściej na odpowiedź *raczej tak* (77,6%) i *raczej nie* (12,1). 82,9% uczestników badań z rodzin pełnych wskazało również, że są zadowoleni ze skali wsparcia finansowego, które otrzymują ze strony rodziny, natomiast w rodzinach rozbitych taką postawę prezentuje 72,4% adolescentów.

Praca Laursen (2005) poświęcona zależnościom pomiędzy strukturą rodziny (matki samotnie wychowujące dzieci, rodziny pełne oraz rodziny zrekonstruowane) a konfliktami między adolescentem a rodzicem, ukazała obraz z którego wynika, że nastolatki zgłosiły więcej problemów w relacjach z samotnymi matkami i matkami w rodzinach zrekonstruowanych niż z matkami w rodzinach pełnych. Laursen sugeruje, że rodziny w której występuje tylko jeden rodzic biologiczny, nie są w stanie adekwatnie dyscyplinować nastolatka sprawiającego problemy wychowawcze, a także monitorować lub nadzorować jego funkcjonowanie społeczne w przeciwieństwie do rodzin pełnych. Inne wyniki badań wskazują, że nieletni używający środków psychoaktywne mają skłonność do trudności w nauce, posiadają słabsze relacje z rówieśnikami i rodziną oraz przejawiają różne problemy zdrowotne (Petersen i inni 2018). W procesie analizy danych zdiagnozowałem także występujące o różnym nasileniu zależności pomiędzy typem rodziny a przejawianymi symptomami demoralizacji. W badaniu ustalono bowiem, że występuje słaba zależność między typem rodziny, w której wychowywał się uczestnik badań, a częstotliwością palenia papierosów ($\chi^2 = 0,516$, $df = 2$, $p = 0,772$). Respondenci z rodzin pełnych przyznali się do częstego (26,2%) i codziennego (26,8%) palenia na poziomie podobnym do uczestników z rodzin rozbitych (często – 25,9%; codziennie – 22,4%). Co ciekawe, analiza wskazuje, że problem jest bardziej dostrzegalny w grupie uczestników z rodzin pełnych. Podobna zależność występuje w kontakcie adolescentów z alkoholem i innymi środkami psychoaktywnymi. 62,8% młodych ludzi pochodzących z rodzin pełnych przyznaje się do częstego picia alkoholu, natomiast wśród tych z rodzin rozwiedzionych podobną deklarację złożyło 58,6%. Około 20% adolescentów w obu typach rodzin przyznało się do częstego używania innych środków psychoaktywnych. Pozwala to na formułowanie poglądu, że rodzina pełna nie jest obecnie tak stabilnym czynnikiem ochronnym, jakim była w przeszłości i warto wciąż poszukiwać optymalnych rozwiązań w zakresie profilaktyki uzależnień wśród adolescentów.

Znacząca grupa, bo aż 85% adolescentów z rodzin rozbitych, wskazało że po raz pierwszy poszło na wagary na etapie edukacji w gimnazjum. Nieco mniej, bo 77,3% ich rówieśników wychowujących się w rodzinach pełnych, przyznało się

do absencji również w tym samym cyklu edukacyjnym. Młodzi ludzie wychowujący się w rodzinach, które rozpadły się w wyniku rozwodu, częściej przyznawali się do kontaktów z kuratorem z powodu swojego niewłaściwego zachowania (17,2%) w stosunku do ich rówieśników z rodzin, w których byli wychowywani przez oboje rodziców (9,8%). Z badań przeprowadzonych przez Wojnarską wynika, że młodzież objęta środkiem wychowawczym w postaci nadzoru kuratora sądowego w zestawieniu z grupą kontrolną niżej oceniła swoje kompetencje społeczne, w tym także kompetencje komunikacyjne (zauważalne w większej niechęci do szczerej i otwartej komunikacji z osobami bliskimi). Nieletni uzyskali również słabsze wyniki pod względem odczytywania i nadawania komunikatów niewerbalnych, a także w zakresie komunikacji werbalnej. Uczestnicy badań częściej unikali kontaktu wzrokowego oraz wykazywali niższy poziom umiejętności w zakresie adekwatnego rozpoznawania emocji (Wojnarska 2013).

Konkluzje

Czynniki ryzyka związane z demoralizacją i przestępczością nieletnich dzielą się na trzy szerokie kategorie: indywidualne, społeczne i wspólnotowe. Czynniki indywidualne obejmują cechy psychologiczne, związane z obszarem behawioralnym i dobrostanem psychicznym. Czynniki społeczne zawierają wpływ ze strony rodziny i rówieśników a wspólnotowe determinanty związane z relacjami w szkole i w sąsiedztwie. Naukowcy i praktycy biorąc pod uwagę wskazane czynniki ryzyka, są w stanie ulepszyć programy profilaktyczne, skupiając się na okolicznościach, co do których wiadomo, że prowadzą do zachowań antyspołecznych (Shader 2004). Przeprowadzone przeze mnie badania dotyczą czynników społecznych i wskazują, że adolescenci wychowujący się w rodzinach rozbitych nie mają wystarczająco sprzyjającego środowiska wychowawczego, a ten z rodziców biologicznych, który pełni pierwszoplanową funkcję w ich życiu, nie jest w stanie tak aktywnie monitorować lub nadzorować funkcjonowanie społeczne swojego dziecka, jak może to mieć miejsce w rodzinach pełnych. Rodziny, w których aktywnie swoje role wypełniają oboje rodzice biologiczni zapewniają większe wsparcie i zaangażowanie w proces wychowania dziecka oraz są w stanie efektywniej monitorować jego zachowanie. Zrealizowane badania uwypuklają ważny wniosek w obszarze profilaktyki uzależnień, bo uwidaczniają problem w postaci braku zależności pomiędzy typem rodziny a częstotliwością używania różnych środków psychoaktywnych. Dowodzi to, że nawet w rodzinach pełnych brakuje wystarczająco efektywnych narzędzi chroniących przed potencjalnością uzależnienia.

Przeprowadzone analizy dowodzą, że dużo lepszym rozwiązaniem w prewencji niedostosowania społecznego mogą być działania skupiające się na utrzymaniu struktury rodziny, która zapewni nieletnim prawidłowy proces socjalizacji. Takie efekty można uzyskać poprzez obowiązkową edukację rodzin zagrożonych rozpa-

dem więzi małżeńskich w zakresie stosowanych praktyk rodzicielskich, a zwłaszcza poruszenia zagadnień obejmujących wiedzę dotyczącą zjawiska przywiązania, praktycznych umiejętności monitorowania i zaangażowania w proces opiekuńczo-wychowawczy. Jednym ze sposobów wdrożenia tych działań w życie jest kwestia dostępności w obszarze zajęć specjalistycznych podnoszących m.in. kompetencje wychowawcze w postaci warsztatów dla rodziców. Nie jest to sprawa prosta z uwagi na częsty brak dostępności tego typu oferty szczególnie na terenach wiejskich. Innym sposobem mogą być konferencje lub zajęcia warsztatowe dla rodziców i dzieci, których celem jest zachęcanie obu stron do zaangażowania się w swoje życie. Prowadzone analizy dowodzą, że „zarówno zapobieganie, przeciwdziałanie, jak i społeczna reakcja na przejawy demoralizacji to bardzo złożone problemy, wymagające kompleksowego, strategicznie przemyślanego podejścia, przewidującego procedury ścisłej i efektywnej współpracy między różnymi instytucjami” (Czarnecka-Działuk, Drapała 2015, s. 343). Także w kontekście prowadzonych badań międzynarodowych nad problematyką struktury rodziny i przestępczości nieletnich, sformułowano rekomendacje, które wskazują konkretne sfery działań ograniczające problem niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży. Wyróżnia się:

- 1) położenie nacisku na utrzymanie stabilnych struktur rodzinnych jako sposobu na zaoferowanie dzieciom bezpiecznych domów, w których mogą się uczyć i przyswajać społecznie uznane wartości;
- 2) prowadzenie odpowiedzialnej polityki gospodarczej w celu złagodzenia poziomu ubóstwa w rodzinach;
- 3) potrzebę zmiany w podejściu do problemów sprawianych przez nieletnich w wymiarze sprawiedliwości w taki sposób, aby uwzględnić czynniki determinujące niedostosowanie społeczne i rozwiązywać je, a nie skupiać się wyłącznie na winie nieletniego;
- 4) wdrożenie wielosektorowego zaangażowania w oferowanie rozwiązań problemów nieletnich poprzez szeroką współpracę w środowisku lokalnym (Mwangangi 2019, s. 52–63).

W mojej ocenie kuratorzy już dzisiaj podejmują systematyczną pracę w kontekście przynajmniej części wskazanych propozycji. Jednym z przykładów jest reakcja na diagnozę problemów społecznych środowisk lokalnych i tworzenie ośrodków kuratorskich dla dzieci i młodzieży zagrożonych niedostosowaniem społecznym i przejawiających symptomy demoralizacji (Kozłowski, Stasiak 2006). Nieletni oraz ich rodziny znajdują tam wsparcie w procesach (re)integracji i (re) socjalizacji, co pozwala uwidocznic, że działania instytucjonalne w tych obszarach mogą być skuteczne i są potrzebne. Badania, które identyfikują czynniki ryzyka demoralizacji i przestępczości nieletnich, wskazują właściwą drogę do planowania strategii zapobiegawczych. Programy prewencyjne powinny być ukierunkowane na zagrożoną niedostosowaniem młodzież, a środki zaradcze w postaci wdrażania strategii radzenia sobie, mogą być częścią instytucjonalnego systemu resocjalizacji i profilaktyki na przykładzie pracy kuratorów sądowych.

Abstract: Family structure and the process of social maladjustment of juveniles

In the article I presented the results of the research on functioning of adolescents from full and broken families and presented their relationship with selected symptoms of demoralization. I reviewed international research on the relationship between social maladjustment and the family situation as well as its structure and presented the hitherto empirical findings on this topic. The considerations undertaken clearly show that effective prevention of social maladjustment is closely related to the strategy of systemic family support with the active participation of the family court and court probation service.

Key words: family structure, social maladjustment, juvenile, demoralization, probation officers.

Bibliografia

- [1] Adamski F., 2002, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- [2] Apel R., Kaukinen C., 2008, *On the relationship between family structure and anti-social behavior: Parental cohabitation and blended households*, „Criminology”, 46.
- [3] Babicka-Wirkus A., 2019, *Od autorytaryzmu do emancypacji. O niebezpiecznych polach relacyjnych między kuratorem a podopiecznym*, „Resocjalizacja Polska”, 17.
- [4] Bałandynowicz A., 2001, *Rodzina, sąsiedztwo i dewiacja młodzieży*, [w:] *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, (red.) B. Urban, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- [5] Burt S.A., Barnes A.R., McGue M., Iacono W.G., 2008, *Parental divorce and adolescent delinquency: Ruling out the impact of common genes*, „Developmental Psychology”, 44(6).
- [6] Comanor W.S., Phillips L., 2002, *The impact of income and family structure on delinquency*, „Journal of Applied Economics”, 5.
- [7] Cudak H., 2008, *Zaburzenia w zachowaniu dzieci i młodzieży z rodzin niepełnych jako implikacje niewłaściwych postaw rodzicielskich samotnych rodziców*, „Pedagogika Rodziny”, 1.
- [8] Czarnecka-Działuk B., Drapała K., 2015, *Kontrowersje wokół reagowania na przejawy demoralizacji nieletnich. Opinie praktyków*, „Prawo w Działaniu”, t. 23: Sprawy karne.
- [9] Czerederecka A., 2010, *Rozwód a rywalizacja o opiekę nad dziećmi*, Lexis-Nexis, Warszawa.
- [10] Demuth S., Brown S.L., 2004, *Family structure, family processes, and adolescent delinquency: The significance of parental absence versus parental gender*, „Journal of Research in Crime and Delinquency”, 41.
- [11] GUS 2018, Główny Urząd Statystyczny, *Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r. Urodzenia i dzietność*, Warszawa.
- [12] Górnicka B., 2016, *Współpraca z podopiecznymi, ich rodziną i szkołą w opiniach rodzinnych kuratorów sądowych*, „Resocjalizacja Polska”, 12.
- [13] Guo G., Roettger M.E., Shih J.C., 2006, *Contributions of the DAT1 and DRD2 genes to serious and violent delinquency among adolescents and young adults*, „Human Genetics”, 121.

- [14] Hoeve M., Dubas J.S., Eichelsheim V.I., van der Laan P.H., Smeenk W., Gerris J.R.M., 2009, *The relationship between parenting and delinquency: A meta-analysis*, „Abnormal Child Psychology”, 37.
- [15] Kierkus C.A., Johnson B.R., Hewitt J.D., 2010, *Cohabiting, family and community stressors, selection, and juvenile delinquency*, „Criminal Justice Review”, 35(4).
- [16] Kiliszek E., 2013, *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*. „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja”, 21.
- [17] Konopczyński M., 2013, *Oblicza współczesnej resocjalizacji*, „Resocjalizacja Polska”, nr 4.
- [18] Konopczyński M., 2019, *Teoria versus praktyka*, „Resocjalizacja Polska”, 18.
- [19] Kozłowski P., Stasiak K., 2018, *Ośrodek kuratorski: ujęcie prawne, organizacyjne i metodyczne*, Warszawa.
- [20] Kwadrans Ł., 2019, *Metody pracy wychowawczo-resocjalizacyjnej i profilaktycznej stosowane przez kuratorów sądowych wykonujących orzeczenia w sprawach rodzinnych i nieletnich*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa.
- [21] Laursen B., 2005, *Conflict between mothers and adolescents in single-mother, blended, and two-biological-parent families*, „Parenting”, 5(4).
- [22] Leiber M.J., Mack K.Y., Featherstone R.A., 2009, *Family structure, family processes, economic factors, and delinquency*, „Youth Violence and Juvenile Justice”, 7(2).
- [23] Mwangangi R.K., 2019, *The Role of Family in Dealing with Juvenile Delinquency*, „Open Journal of Social Sciences”, 7.
- [24] Ostrianska Z., Greczuszkin A., 2000, *Praca z indywidualnym przypadkiem w nadzorze kuratora sądowego*, NORBERTINUM, Lublin.
- [25] Piccinelli M., Tessari E., Bortolomasi M., Piasere O., Semenzin M., Garzotto N., Tansella M., 1997, *Efficacy of the alcohol use disorders identification test as a screening tool for hazardous alcohol intake and related disorders in primary care: A validity study*, „British Medical Journal”, 514.
- [26] Price C., Kunz J., 2003, *Rethinking the paradigm of juvenile delinquency as related to divorce*, „Journal of Divorce and Remarriage”, 3.
- [27] Pytko L., 2000, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Wydawnictwo APS, Warszawa.
- [28] Rathinabalan I., Naaraayan S. A., 2017, *Effect of family factors on juvenile delinquency, International*, „Journal of Contemporary Pediatrics”, nr 4(6).
- [29] Szlendak T., 2012, *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, PWN, Warszawa.
- [30] Tyszką Z., 2003, *Rodzina we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [31] Wacławski J., 2020, *Tendencje zmian w zakresie spraw rejestrowanych w MS – S40. Analiza porównawcza danych z 31.12.2019 do danych z 31.12.2018 roku (na podstawie MS-S40)*, Krajowa Rada Kuratorów, Warszawa.
- [32] Wallman K.K., 2010, *Federal statistics: Understanding a crucial resource*, „The Annals of the American Academy of Political and Social Science”, 631(1).
- [33] Wardle L.D., 2000, *Relationships between family and government*, „California Western International Law Journal”, Vol 31, nr 1.
- [34] Wilk J., 2016, *Pedagogika rodziny*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- [35] Wirkus Ł., Babicka-Wirkus A., 2018, *Fulfillment of selected functions of the family and young adults' styles of coping with difficult situations*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, 9.

- [36] Wirkus, Ł., 2019, *(Nie)korzystne zjawiska w relacji państwo–rodzina–dziecko*, „Problemy Wczesnej Edukacji”, 47(4).
- [37] Wojnarska A., 2013, *Kompetencje komunikacyjne nieletnich*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- [38] Wysocka E., 2018, *Znaczenie diagnozy osobopoznawczej i środowiskowej w polskim modelu kurateli sądowej – możliwości i ograniczenia*, [w:] *Kuratela sądowa w Polsce. Analiza systemu. Księga pamiątkowa dedykowana doktorowi Tadeuszowi Jedynakowi*, (red.) K. Stasiak, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.

Źródła internetowe

- [39] GUS, 2020, *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2019 r. Stan w dniu 31 XII*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/ludnosc-stan-i-struktura-ludnosc-i-raz-ruch-naturalny-w-przekroju-terytorialnym-2019-31-12-2019,6,27.html> (dostęp: 30.06.2020).
- [40] Instytut Matki i Dziecka, 2020, *Raport HBSC 2020 – komunikat prasowy*, <http://www.imid.med.pl/pl/aktualnosci/jakie-sa-polskie-nastolatki-raport-hbhc-2020> (dostęp: 30.06.2020).
- [41] NIK, 2020, *NIK o dostępności lecznictwa psychiatrycznego dla dzieci i młodzieży*, <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/lecznictwo-psychiatryczne-dzieci-i-mlodziezy.html> (dostęp: 16.09.2020).
- [42] Patterson J.M., 2002, *Understanding Family Resilience*, „Journal of Clinical Psychology”, 58, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/jclp.10019> (dostęp: 30.06.2020).
- [43] Petersen A.C., Joseph J., Feit M., 2018, *New Directions in Child Abuse and Neglect Research*, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK195987> (dostęp: 30.06.2020).
- [44] Petts R.J., 2009, *Family and Religious Characteristics' Influence on Delinquency Trajectories from Adolescence to Young Adulthood*, „American Sociological Review”, Vol. 7, issue 3, <https://doi.org/10.1177/000312240907400307> (dostęp: 30.06.2020).
- [45] UNICEF, 2020, *Analizy*, <https://dzieciw Polsce.pl/analizy> (dostęp: 30.06.2020).
- [46] van de Weijer S.G.A., Thornberry T.P., Bijleveld C.C.J.H., Blokland A.A.J., 2015, *The Effects of Parental Divorce on the Intergenerational Transmission of Crime*, „Societies”, nr 5, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj_6cih8pndA-hUOTBoKHSg6DAAQFjACegQIBxAC&url=http%3A%2F%2Fwww.mdpi.com%2F2075-4698%2F5%2F1%2F89%2Fpdf&usg=AOvVaw08bicazJOayjnkPtr06v (dostęp: 30.06.2020)